

УДК 811.161.2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ ЕКСПРЕСИВНО-ЕМОЦІЙНОГО ФОНУ ХУДОЖНІХ ТЕКСТІВ

Дехтярьова О. В.

*Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, Сімферополь
E-mail: dehtaryova@rambler.ru*

Стаття присвячена опису різноманітних засобів підвищення експресивно-емоційного фону художніх текстів за рахунок використання діалектних фразеологічних одиниць. Аналіз проводився на матеріалі художніх творів західноукраїнських письменників кінця XIX – початку XX ст. Фразеологічні одиниці з діалектними компонентами значно експресивніші порівняно із кодифікованими, вони свідчать про копітку роботу щодо відбору, відшукування образних зворотів для посилення барвистості мовлення героїв творів і виразності думки письменників.

Ключові слова: емоційність, експресивність, діалектна фразеологічна одиниця, художній текст.

Розвиток фразеологічної науки в XXI ст. потребує розширення об'єктів дослідження, зокрема фразеологічного фонду, почерпнутого з художніх творів авторів, які є носіями живого говіркового мовлення. Такі твори актуалізують словникові скарби української традиційної фразеології та служать засобом фіксації багатьох мовних явищ, поширених лише на певній території. Тому вивчення функціональних властивостей діалектних фразеологічних одиниць (далі ДФО) у лінгвістиці тексту є одним із актуальних завдань на сучасному етапі дослідження фразеології. Одним з основних шляхів впровадження ДФО до літературного вжитку є мова художньої літератури. На важливість вивчення виражальних засобів, “вибраних і відібраних письменником із загальнонародної мовної скарбниці”, у свій час указували В. В. Виноградов [1, с. 226], О. І. Єфімов [2, с. 10]. У творах художньої літератури на перший план виходить саме експресивно-стилістичний бік ФО, що дає змогу митцям активно залучати останні до побудови поетичних картин [3, с. 125]. Виразні семантико-стилістичні якості фразеологізмів – їх образність, картинність, жива внутрішня форма – відсвіжують мовлення, роблять його невимушеним, соковитим, містким, що й приваблює майстрів художнього слова. Але вживання ДФО у художній літературі є органічним лише в такому вигляді, у якому це потрібно для здійснення авторського задуму, тобто завжди відбувається творча обробка. За допомогою ДФО можна відтворити кожне явище влучно, яскраво й оригінально, колоритно, бо у фразеологізмах закарбовано віковий досвід, етику й естетику, мудрість народу. “Неемоційних, стилістично незорієнтованих фразеологізмів не буває” [4, с. 179], у цьому дає змогу переконатись матеріал української художньої літератури кінця XIX – початку XX ст.

Метою дослідження є аналіз діалектних фразеологічних одиниць як виражальних засобів та опис різноманітних прийомів їх використання в літературі для підвищення експресивно-емоційного фону художніх текстів. Джерельною

базою послуговували ДФО, вибрані із творів Л. Мартовича, В. Стефаніка, Г. Хоткевича, М. Черемшини.

Характерною особливістю ДФО є яскраво виражена емоційність, яка тісно пов'язана з їх експресивністю. Під експресивністю мовних засобів, які виконують виражальну функцію, розуміємо наявність експресії – виразної сили ФО, яка робить “мовлення значно яскравішим, сильно діючим, глибоко вражаючим” [5, с. 19]. Необхідно відзначити, що “експресивність діалектизму підтримується, безперечно, ще й тим враженням мовної свіжості, небуденності, яке він справляє на читача” [6, с. 243]. Твори західноукраїнських майстрів художнього слова показують численні приклади такого вживання ДФО, коли вони стають винятково експресивними.

Важливим чинником творення експресивно-забарвленого значення є граматична будова ДФО. Зокрема високий ступінь експресивності притаманний тим ДФО, які мають структуру порівняння: *То так, дивиси, стиснемо з двох боків лешино, що тріснет, як вуша на гребінці* (Хотк-1, с. 153); *Ех / Смотолока / ... п-пропав, – каже, – як пес у ярмарку* (Март., с. 371); *Бадіки й челядь повставали, гей опарені* (Черемш., с. 138); *Бо не стій у церкві як слуп* (Стеф., с. 34).

До сполук із високим ступенем експресивності також належать тавтологічні ДФО, де підсилювальну функцію виконують повтори: *А-а...Оле / Єким чудом чудненьким, єким дивом дивненьким... / Ано-ко ви, молодеки / Посувайтеси, дайте місце. Наш поренний пастух прийшов...* (Хотк-1, с. 165); – *Не пішла-сме тогид, бо ніяк було, ба сесе, ба тото* (Март., с. 11).

Виразністю відзначаються ДФО, які введені в художній текст і вступають у різку суперечність з його кодифікованими нормами: фонетичними, морфологічними, синтаксичними, лексичними.

Дуже ефективним, емоційно підвищеним прийомом є вживання таких лексичних компонентів у складі ДФО, які мають фонетичні особливості певного діалекту та від нормативних відрізняються одним звуком, наприклад: вживання [y] замість [o]: *Хлопець бачив, що дедя грає кумедію, і мовчав* (Хотк-2, с. 88) – пор.: *грати (ламати) комедію* [7, с. 195]; • вживання [i] замість [e]: – *Причепиться, як ріп'ях кожуха* (Март., с. 61) – пор. *як реп'ях до кожуха* [7, с. 734]; • вживання [и] замість [o]: – *Один одного в лижці води втопив би* (Черемш., с. 135) – пор.: *втопити в ложці води* [7, с. 159]; • вживання [a] замість [e]: – *А проше, газди, а озміт же без царамонії та будьте вібачні, бо ми вже подорожні* (Стеф., с. 66) – пор.: *без церемонії* [7, с. 940].

На загальну експресивність фразеологізму певною мірою впливає зміна словотвірної структури або морфологічної форми одного з його елементів, наприклад: ствердіння у 3-ій особі однини дієслів теперішнього часу флексійного [г']: *Як бог даст, то буде пиеница* (Стеф., с. 148) – пор.: *як бог дасть* [7, с. 41]; *Слухайте-ста, Ніколаїшко, люба та пишна, знаєте добре, що я вам не воріг, мене болит серце за вашим, але що я вам поможу, коли мені самому увесь талан забрали* (Черемш., с. 164) – пор.: *серце болить / заболіло* [7, с. 794] та ін.

Письменники часто вплітають у мовлення персонажів усічену форму родового відмінка однини займенника **його**: *Що то була за біда – так і най го дідько озьмет*

(Хотк.-2, с. 273). Серед дібраних ДФО зафіксовано випадки утворення вказівних займенників шляхом редуплікації: *Рано вчула, а вобіда законилася, а з сонечком пішла на тот світ до сина у гості* (Черемш., с. 262).

Синтаксичні перетворення ДФО пов'язані зі зміною їхньої структури, тобто з переміщенням компонентів стосовно один одного та з розміщенням їх у різних частинах контексту. Хоча в українському синтаксисі немає жорстких правил розподілу слів у реченні, проте певний порядок все ж таки існує. Відхилення від нього відразу відчувається, воно сприяє певній естетичній напрузі, привертає до себе увагу, змінює експресивну роль того чи іншого компонента: *Коли ж рада громадська зачала урядувати, тоді аж староста доглунався, як він сам себе в дураки пошив* (Март., с. 44) – пор.: *пошитися в дурні* [7, с. 685]; *Били та катували наших татів та в ярем запрягали, а нам уже кусня хліба не дають прожертти* (Стеф., с. 70) – пор.: *запрягти / запрягати в ярмо* [7, с. 316].

Стилістичного ефекту звучання живого усного слова досягають письменники, коли вживають поряд кілька ДФО у контексті: *Єк дало мені пуду – волосє д'гори здіймалоси / То сми без памнеті вилеків наверх, аж там трохи очунавси* (Хотк.-1, с. 113); *Дай господочку милосердний, аби я з онего місця не рушилася, аби мені руки покрутило, аби мені ноги відоймило, аби мені очі повилазили, аби мені мову умкло, як брешу* (Март., с. 10); *Аби єму остатна година була, аби біг дав, шоби він сам тим молоком наїдавси / Християнин у губу не має шо взєти, а він єго до аптики за молоком послає* (Черемш., с. 78); *Якби ні жінка мизинним палцем кинула, та й бих капурец зробив, на винне яблуко бих розпосочив* (Стеф., с. 20).

Значний ефект дає заміна стилістично нейтрального нормативного складника ФО його експресивним діалектним синонімом. Майстри слова вдаються до лексичної заміни, щоб надати традиційному фразеологізмові забарвлення того діалекту, носієм якого є той чи інший герой художнього твору. Діалектні синоніми певною мірою стилізують мову художнього твору, служать засобами характеристики й самохарактеристики персонажів, але головною їхньою функцією є надання оповіді емоційно-оцінних обертонів, відсвіження загальноживаних висловів, створення художньо-естетичної атмосфери в художньому тексті: діал.: *мрєч в очєх* (діал. *мрєч* – літ. *мжичка; мряка; туман* [8, с. 126]): *Та витак си провергли – а ту ті мрєч в очєх, а дух єк не зіпре у хавках* (Хотк.-2, с. 23) – пор. *туман в очах* [7, с. 903]. Фразеологічні синоніми – багатючий арсенал емоційно-експресивних характеристик осіб, предметів, процесів. Вдало дібраний синонім влучно, вичерпно й лаконічно передає ставлення мовця до об'єкта мовлення: пор. літ. *мати зуб* – діал. *мати пізьму (пизму), мати уру* “Сердитися, гніватися на когонебудь”: *А Головач дїправді має любаску собі, і вна на него пизму мала в серці* (Хотк.-1, с. 52); *Таже я казати казав, коли ж бо має на мене пізьму* (Март., с. 29); *Єк заступник віта на твого сина уру має, то ти собі Митрику, бійси, кілька хочєш, але села не рунтай, чєліди не полоши* (Черемш., с. 139).

Зміна форми та експресивно-стилістичних якостей ДФО здійснюється також завдяки поширенню її новими лексичними компонентами, які диктуються логіко-ситуативними умовами контексту: *Ото дякувати Богові сєтельному, не била нас ні раз громовицє сєго літа* (Хотк.-1, с. 121) – пор.: *дякувати Богові* [7: 287];

Повинувався голосові віщого серця (Март., с. 339) – пор.: *голос серця* [7: 187]; *Тому дівки та газдині міряють її згірду зором, обминають і в селі, і в бабинці церковнім* (Черемш., с. 243) – пор.: *міряти оком* [7: 494]; *Молися за мене, най мене бог хоронит, най мене направит на ліпший розум, бо тьби спечу у вогні, як пацюка, бо меш три дні попів за своїм богацтвом згортати* (Стеф., с. 133) – пор. *направляти на розум* [7, с. 535].

Досить виразні, експресивно забарвлені контексти створюють антонімічні поєднання ДФО, наприклад: *Я му не дав житє та й відобрати не можу* (Хотк.-1, с. 52) – пор.: *давати життя* [7, с. 208] – *відбирати життя* [7: 114]; *Біг дав, та й біг узєв. Найшлоси було тройко, та й аді, так єк вінником замів* (Черемш., с. 76) – пор.: *Бог дав* [7, с. 36] – *Бог прибрав* [7, с. 38].

Однією з особливостей українського діалектного мовлення є тісний зв'язок із частками. Ця лексико-граматична категорія не тільки не заперечує структурну достатність наказових форм, а й посилює їх стилістичну виразність, надає їм різних модально-експресивних відтінків. Так частка **не** разом із дієсловом-імперативом недоконаного виду передає експресивну заборону, експресивне прохання: *Е, ні / Не гніват Бога / Гостина була пишна* (Хотк.-1, с. 25); *Ти, мене, розумієш, на азмамент не бери, бо я, ади, рівно не піду* (Март., с. 77); *Ви, любєтка, не пиліт мого серця, бо я вже спилений* (Черемш., с. 67); *Ідіт, старий, спати, не гніт бандиги, а завтра підемо в село на вибір, та ми тих богачиків трохи намнемо* (Стеф., с. 134).

Потужною експресією відзначаються фразеологізовані прокльони та заклинання з діалектною часткою **най**: *А обсіли, най би їх так франця та короста обсіла, єк вони нас обсіли* (Хотк.-1, с. 30); *Най такого сина грім заб'є, шо неню не шінує* (Черемш., с. 81); *Агій на тебе, та же най твої голови дідько причепитси, як не мої* (Стеф., с. 34).

Повторення фразеологізму може бути засобом мовної характеристики персонажа: *Ану, аби так пани або крамарі, – сказав малий Микита, – то хоть най усі вимирають, що до ноги, то ніхто їм не заперечить / Хоть най їх холера витисне до лаби, то кождому зась* (Март., с. 42). У даному мікроконтексті повторюються 2 ФО: одна – кодифікована *до ноги* [7, с. 556], а інша – діалектна *до лаби* (діал. *лаба* – літ. *нога* [9, с. 246]). *Та й головов у стіни не бийте, бо нічо з них не віб'єте / А головов я в стіну б'ю, бо би-м не місці задеревіла, як би-м не била* (Стеф., с. 85) – пор.: *битися головою об стіни* [7, с. 27].

Посилюється експресивність ДФО, коли використовуються пояснювальні слова *єк тот повідав, як якийсь казав, єк єкийс казав, казати* та ін. *Та вно направду, єк тот повідав, не пхай пальці межи двері, аби те не скалічило* (Хотк.-2, с. 175); – *Но-но-но, жінко, бог з тобою / Чоловік, як якийсь казав, хоче зажжити світа: на то бог дав неділю / Цілий тиждень працюємо, як той казав, в поті чола, а...* (Март., с. 26); *Але, єк єкийс казав: дуріют, бо мають з-за чого дуріти, а на свіжім люхті то ше гірше йде їм дур до голови* (Черемш., с. 44); *Кажут, шо болото зробив з жінки / А рано вона хотіла втечи, але ймив та прив'єзав та місив обцасами, як у глину / Най бог боронит від такого!* (Стеф., с. 83).

При прямому використанні фразеологізмів ступінь вияву їх експресивності певною мірою зумовлений місцем в реченні: якщо ДФО перебуває в постпозиції,

вона становить образну вершину контексту. Привертають увагу зафіксовані ДФО із підвищеною експресивністю, локалізовані у кінці речення, які виконують додаткову узагальнювальну функцію в контексті, який їх оточує: *Хліба вони не роблять, підвод не дають так, як на долах, обходимося ми тут із ними, як із панянками якимось, – і все невлад, все він тебе ненавидить, сатаною дивиться* (Хотк.-1, с. 39); *Йди й ти за Гриньком та там будете оба сміятися з того свящя, – сказав Іван, а тут стули хавку* (Март., с. 237); *Стійте, як мур, як камінна скала, напротив і бийте його на скамузь* (Черемш., с. 128); *Слабував я тогди довго, гадав, що вже буде капут* (Стеф., с. 169). І навпаки: зниження експресії спостерігається, коли ДФО розміщена у препозиції, у такому разі вона вносить логічний відтінок пояснення, уточнення. *Та з мене мій сім шкур ізпустит, ек му не принесу чірвоних* (Хотк.-1, с. 60); *Узяв піп на мене пізьму, – говорив Гриць до жінки по якімсь часі, вернувши від хреста / Як, за що/ – А чи ж я знаю* (Март., с. 29); *Іде публіка в голову, а я таки не темлю, коли-сьми її заживав / Нема з-за чого та й тому не кортит, най постит душа* (Черемш., с. 45); *Але мої діти ростут по бурінах разом з курьми, а як шо до чого прийде, отак як тепер, то ніхто не знає, шо вони цілий день їдьи* (Стеф., с. 139).

Отже, ДФО в художніх текстах є засобом підсилення емоційно-експресивного фону художніх текстів, увиразнення, іноді унаочнення думки, яку письменник доносить до читача. Проаналізований матеріал дозволяє встановити такі прийоми експресивно-стилістичного використання ДФО у художніх творах: 1) вживання ДФО, які мають структуру порівняння; 2) повторення фразеологізму, 3) трансформація ДФО (поширення і т. ін.); 4) зміна синтаксичної структури ДФО; 5) антонімічне поєднання ДФО; 6) використання діалектних синонімів, 7) зведення фразеологізмів у синонімічний ряд; 8) вживання поряд декількох ДФО у контексті; 9) місцезнаходження ДФО у реченні; 10) відбиття фонетичних, морфологічних, синтаксичних діалектних рис, притаманних певному говору та ін.

Як справжні майстри творчого слова, письменники намагаються “видобути” із кожної ДФО максимальний семантико-стилістичний ефект і, разом із тим, уміло використати їхню експресивну функцію. Збагачуючи експресивні засоби літературної мови, ДФО засвідчують свій вплив на цю мову й неабияку життєдайність.

Список літератури

1. Виноградов В. В. О языке художественной литературы / В. В. Виноградов. – М. : Гослитиздат, 1959. – 654 с.
2. Ефимов А. И. Стилистика художественной речи / А. И. Ефимов. – [2-е изд., доп. и перераб]. – М. : Изд-во МГУ, 1961. – 519 с.
3. Пономарів О. Д. Стилистика сучасної української мови : підручник / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1993. – 248 с.
4. Дудик П. С. Стилистика української мови : навчальний посібник / П. С. Дудик. – К. : Академія, 2005. – 368с.
5. Берлизон С. Б. Экспрессивность и эмоциональность – доминирующие элементы смысловой структуры фразеологических единиц / С. Б. Берлизон // Вопросы семантики фразеологических единиц славянских, германских и романских языков: тезисы докладов. – Новгород, 1972. – Ч. 2. – С. 19–21.
6. Чабаненко В. А. Стилистика експресивних засобів української мови : монографія / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

7. Фразеологічний словник української мови : [у 2-х кн.] / [упоряд. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – 984 с.
8. Гуцульські говірки: Короткий словник / НАН України. Інститут українознавства імені І. Крип'якевича ; [уклад. Г. Гузар, Я. Закревська та ін.]. – Львів, 1997. – 230 с.
9. Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Джерела

- Март. – Лесь Мартович Твори / Лесь Мартович. – К. : Дніпро, 1976. – 428 с.
- Стеф. – Стефаник В. Повне збір. творів : у 3-х т. / Василь Стефаник. – К., 1949. – Т. 1. – 377 с.
- Хотк.-1 – Хоткевич Г. Довбуш : [повість] / Гнат Хоткевич. – К. : Дніпро, 2004. – 392 с.
- Хотк.-2 – Хоткевич Г. Камінна душа : [повість] / Гнат Хоткевич. – К. : Дніпро, 1981. – 295 с.
- Черемш. – Черемшина М. Твори в двох томах / Марко Черемшина. – К. : Наук. думка, 1974. – Т. 1. – 336 с.

Дехтярева Е. В. Фразеологизмы как средство создания экспрессивно-эмоционального фона художественных текстов / Е. В. Дехтярева // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2014. – Т. 27(66), № 4. – С. 189–194.

Статья посвящена описанию разнообразных способов повышения экспрессивно-эмоционального фона художественных текстов за счет использования диалектных фразеологических единиц. Анализ проводился на материале художественных произведений западноукраинских писателей конца XIX – начала XX вв. Фразеологические единицы с диалектными компонентами экспрессивнее по сравнению с кодифицированными; употребление таких фразеологических единиц в художественных текстах свидетельствует о кропотливой работе по отбору, поиску образных оборотов для усиления красочности речи героев произведений и выразительности мысли писателей.

Ключевые слова: эмоциональность, экспрессивность, диалектная фразеологическая единица, художественный текст.

Dekhtiariova O. V. Phraseological units as the means of expressiveness and emotionality in an artistic text / O. V. Dekhtiariova // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – V. 27(66), № 4. – P. 189–194.

Study of functionality of dialect phraseological units in text linguistics is one of the urgent tasks at the present stage of researching phraseology.

The article describes a variety of ways to enhance expressive and emotional background of literary texts through the use of dialect phraseological units. Analysis was carried out while exploring fictional texts of Western Ukrainian writers of the late XIX – early XX centuries, namely L. Martovych, V. Stefanyk, G. Khotkevych, M. Cheremshyna. The author came to the conclusion that phraseological units with dialectal components are significantly more expressive than codified phraseological units, and their application in the fictional text indicates the hard work on selection, retrieval of figurative expressions for boost of colorful speech of heroes and expressive thought of the author.

The writers are trying to extract maximum semantic and stylistic effect from each dialectal phraseological unit, though skillfully using their expressive function. As a result, dialectal phraseological units, on the one hand, enrich the expressive means of the literary language, on the other – affect the literary language and demonstrate its viability.

Keywords: emotionality, expressiveness, dialectal phraseological unit, fictional text.